

واکاوی و تحلیل کتیبه‌های قرآنی محراب زرین‌فام پیش‌روی حرم امام رضا(ع) موجود در موزه آستان قدس رضوی

نویسنده: فاضل، عاطفه *

<https://doi.org/10.22034/jksl.2026.584178.1630>

مقاله: پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۵-۰۳-۲۳

بازنگری: ۱۴۰۵-۰۶-۱۵

پذیرش: ۱۴۰۵-۰۶-۱۹

انتشار آنلاین: ۱۴۰۵-۰۷-۰۴

نویسنده: محمدی زاده، اکرم ^۲

چکیده

محراب زرین‌فام پیش‌روی مبارک امام رضا(ع) از برجسته‌ترین آثار باقی‌مانده هنر کاشی‌کاری مذهبی ایران است که کتیبه‌های آن، افزون بر کارکرد تزئینی، حامل مفاهیم قرآنی، اعتقادی و اخلاقی متنوعی هستند. هدف این پژوهش، بررسی و تحلیل محتوایی کتیبه‌های این محراب و بررسی لایه‌های معنایی قرآنی، اخلاقی و تاریخی آن است. پرسش اصلی پژوهش این است که کتیبه‌های قرآنی زرین‌فام در محراب پیش‌روی مبارک امام رضا(ع) دارای چه لایه‌های معنایی و محتوایی هستند؟ این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش، توصیفی-تحلیلی است. داده‌ها با بهره‌گیری از روش‌های کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شده‌اند؛ ابتدا تصاویر محراب مستند، کتیبه‌ها به‌صورت جزء‌به‌جزء خوانده و متن آن‌ها با آیات قرآن، احادیث و عبارات دعایی تطبیق داده شده است. سپس داده‌ها در قالب طبقه‌بندی محتوایی بررسی و تحلیل شده‌اند.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که کتیبه‌های محراب در پنج گروه اصلی شامل آیات قرآنی، ادعیه، عبارات اخلاقی-موعظه‌ای، کتیبه‌های تاریخی و روایات مربوط به ثواب زیارت امام رضا(ع) قابل دسته‌بندی هستند. آیات قرآنی با تأکید بر نماز، قبله، توحید، ایمان، صبر و صلوات، بخش عمده کتیبه‌ها را تشکیل می‌دهند؛ در کنار آن، ادعیه و ذکر نام بانی و هنرمندان پیوند عمل هنری با عبودیت و نگاه اخروی را نشان می‌دهند. عبارات اخلاقی و روایات زیارت نیز بر هدایت عبادی و هویت زیارتی محراب تأکید دارند. در مجموع، کتیبه‌ها محراب را به متنی بصری-قدسی تبدیل کرده‌اند که در آن مفاهیم عبادت، توحید، زیارت و ولایت در ارتباط با یکدیگر معنا می‌یابند.

واژگان کلیدی: کاشی زرین‌فام، محراب حرم امام رضا، موزه آستان قدس رضوی، کتیبه‌های قرآنی.

استناد به مقاله:

فاضل، عاطفه و محمدی زاده، اکرم. (سال). عنوان. فصلنامه قرآن، فرهنگ و تمدن، دوره (شماره)، - - .

Doi: <https://doi.org/10.22034/jksl.2026.584178.1630>

<mailto:a.fazel@tabriziau.ac.ir>

۱. استادیار، گروه هنرهای صنعتی، دانشکده هنرهای صنعتی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).

۲. استادیار، گروه هنرهای صنعتی، دانشکده هنرهای صنعتی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

@نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند. صاحب امتیاز دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، این مقاله یک مقاله با دسترسی آزاد است که تحت شرایط و ضوابط Creative Commons Attribution 4.0 International توزیع شده است.

محراب در تاریخ معماری مذهبی، یکی از مهم‌ترین عناصر فضایی و نمادین به شمار می‌آید که کارکرد آن فراتر از تعیین جهت قبله یا سامان‌دهی فضای عبادت است. این عنصر از سده‌های پیش از اسلام نیز در سنت‌های دینی مختلف وجود داشته و همواره به‌عنوان مکانی ممتاز برای نیایش، خلوت و توجه به امر قدسی شناخته شده است (گرابار، ۱۳۷۹: ۱۲۹). واژه محراب از حیث لغوی و تاریخی نیز واجد لایه‌های معنایی متعددی است. این واژه که از ریشه «حَرَب» دانسته شده، در منابع لغوی به معانی گوناگونی چون جایگاه ویژه، محل خلوت و عبادت، و نیز مکان بلند یا شاخص در بنا اشاره دارد. در متون قرآنی نیز «محراب» چندین بار به کار رفته و همواره ناظر بر فضایی قدسی، ممتاز و مرتبط با حضور الهی است؛ فضایی که در آن مفهوم طهارت، برگزیدگی و نزول رحمت برجسته می‌شود (دهخدا، ۱۳۸۶). از این منظر، محراب در هنر اسلامی فقط یک جزء معماری نیست، بلکه نشانه‌ای از پیوند میان مکان، معنا و تجربه دینی است.

در هنر اسلامی، محراب جایگاه ویژه‌ای در سازمان‌دهی بصری و مفهومی بنا دارد و اغلب محل تجلی کتیبه‌های قرآنی، احادیث و دعاهاست. انتخاب آیات و عبارات بر روی محراب‌ها با دقت و بر اساس مفاهیمی چون نور، توحید، هدایت، صبر، ذکر و رحمت صورت می‌گیرد. بدین ترتیب، محراب به بستری تبدیل می‌شود که در آن متن و نقش، وحی و زیبایی، و معنا و فرم در یک ساختار واحد به هم می‌رسند. این ویژگی در محراب‌های زرین‌فام، به‌ویژه محراب‌های حرم مطهر امام رضا(ع)، به اوج خود می‌رسد؛ جایی که کتیبه‌ها علاوه بر ارزش هنری، حامل پیام‌های اعتقادی و آیینی نیز هستند.

محراب پیش‌روی امام رضا(ع) در موزه آستان قدس رضوی از این منظر اهمیتی دوچندان دارد، زیرا در فضایی زیارتی قرار گرفته که در آن جهت قبله با جهت حضور در برابر امام تلاقی پیدا می‌کند. این هم‌نشینی، محراب را به نقطه‌ای بدل می‌سازد که در آن نماز، زیارت و امامت به هم پیوند می‌خورند و مفاهیم توحید و ولایت در یک میدان معنایی مشترک جلوه‌گر می‌شوند. از همین رو، مطالعه این محراب نه تنها برای شناخت یک اثر هنری کهن، بلکه برای فهم سازوکارهای معناپردازی در هنر مذهبی ایران ضروری است.

اهمیت این پژوهش از آنجا ناشی می‌شود که محراب‌های زرین‌فام حرم رضوی، به‌ویژه محراب پیش‌روی مبارک، در عین برخورداری از ارزش تاریخی و هنری، حامل لایه‌های پیچیده‌ای از معنا هستند که هنوز به‌صورت منسجم و متمرکز خوانده و تحلیل نشده‌اند. بررسی این اثر می‌تواند نشان دهد که چگونه هنرمند مسلمان از طریق انتخاب آیات، چینش کتیبه‌ها، نوع خط، نقش‌مایه‌ها و جای‌گذاری عناصر تزئینی، فضایی می‌سازد که هم‌زمان زیبا، قدسی و معناساز است. از این جهت، پژوهش حاضر می‌کوشد با تمرکز بر محراب زرین‌فام پیش‌روی امام رضا(ع)، نسبت میان معماری، کتیبه و معنا را در یکی از مهم‌ترین آثار مذهبی ایران روشن سازد.

۲-پیشینه پژوهش

پژوهش حاضر در حوزه هنر اسلامی، معماری مذهبی و قرآن پژوهی قرار می‌گیرد و بر خوانش و تحلیل کتیبه‌های محراب زرین‌فام پیش‌روی امام رضا(ع) در موزه آستان قدس رضوی تمرکز دارد. محراب‌های زرین‌فام این مجموعه، از برجسته‌ترین نمونه‌های باقی‌مانده از هنر کاشی‌کاری قرون ششم و هفتم هجری‌اند و افزون بر ارزش تاریخی و هنری، از حیث معناشناسی دینی و قرآنی نیز اهمیت ویژه‌ای دارند؛ بر این اساس، پیشینه پژوهش حاضر ناظر بر آثاری است که یا به معرفی محراب‌های زرین‌فام پرداخته‌اند، یا ساختار، مضمون و کتیبه‌های آن‌ها را از منظر تاریخی، هنری و اعتقادی بررسی کرده‌اند.

صالحی کاخکی و تقوی‌نژاد (۱۴۰۲) در مقاله «بررسی تطبیقی ویژگی‌های فرم و نقش محراب‌های زرین‌فام با محراب‌های گچبری قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری قمری در کاشان بر مبنای آثار موجود در موزه آستان قدس رضوی» به معرفی و تحلیل ویژگی‌های ساختاری و تزئینی محراب‌های زرین‌فام کاشان و مقایسه آن‌ها با محراب‌های گچبری همان منطقه پرداخته‌اند. این پژوهش بر تداوم سنت‌های هنری و تأثیرپذیری محراب‌های گچبری از محراب‌های زرین‌فام تأکید می‌کند و از منظر فرم و نقش، به شناسایی پیوندهای هنری میان آثار هم‌دوره می‌پردازد.

امیری و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله «بررسی کتیبه‌های مذهبی به‌کاررفته در کاشی‌های زرین‌فام قرون ۷-۸ ه.ق. ایران» به مطالعه تحلیلی کتیبه‌های مذهبی این آثار پرداخته‌اند. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد که بخش مهمی از کتیبه‌های زرین‌فام را آیات قرآنی تشکیل می‌دهد و مضامینی چون ستایش پروردگار یکتا، آفرینش و روز قیامت در آن‌ها برجسته است. در همین سال، دستغیب، کاتب و حاتم (۱۴۰۰) در مقاله «تناظر کیمیا و هنر مقدس، بازیابی نمادهای کیمیاگری در محراب‌های زرین‌فام» جایگاه کیمیا را در تزئینات محراب‌های زرین‌فام بررسی کرده‌اند و نشان داده‌اند که مفاهیم کیمیاگری در نظام بصری این محراب‌ها به‌صورت نمادهای آشکار و پنهان حضور یافته‌اند. این پژوهش از منظر معناشناسی نمادین، به لایه‌ای فراتر از توصیف صوری دست یافته است.

زه‌دی و فرخ‌فر (۱۳۹۷) در مقاله «تحلیل ویژگی‌های مضمونی، بصری و ساختاری در محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی» با رویکردی زیباشناسانه، اجزای کالبدی و عناصر بصری این محراب‌ها را بررسی کرده‌اند. فغفوری و بلخاری (۱۳۹۳) در مقاله «تجلی حکمت اسلامی در ساختار و مضامین محراب زرین‌فام حرم مطهر رضوی» محراب زرین‌فام پیش‌روی مبارک امام رضا(ع) را از منظر ساختاری و مضمونی تحلیل کرده‌اند و نشان داده‌اند که عناصر تزئینی این محراب حامل مفاهیمی چون حضور الهی، رستاخیز، عروج به عالم ملکوت و تزکیه درونی‌اند. همچنین فغفوری در مقاله «کاشی کتیبه‌های زرین‌فام حرم مطهر رضوی از منظر مبانی اعتقادی و اجتماعی» نمونه‌هایی از کاشی کتیبه‌های زرین‌فام حرم را از دوره سلجوقی تا اواسط سده هشتم هجری بررسی کرده است.

جلالی (۱۳۹۲) در مقاله «کاشی‌های زرین‌فام حرم امام رضا سندی از هویت تاریخی شهر مشهد» به معرفی اجمالی کاشی‌های زرین‌فام حرم مطهر، خاستگاه و مراکز ساخت آن‌ها، کاشی‌کاران، مضامین کتیبه‌ها، گزارش سیاحان و مورخان و نیز وضعیت فعلی آثار پرداخته است. در همین سال، کفیلی (۱۳۹۲) در مقاله «محراب‌های زرین‌فام حرم مطهر در موزه مرکزی آستان قدس رضوی» با تکیه بر بررسی‌های میدانی و اسناد تاریخی، وضعیت فعلی محراب‌های زرین‌فام آستان قدس رضوی و پیشینه تاریخی آن‌ها را مطالعه کرده است. معتقدی (۱۳۹۱) نیز در مقاله «شکوه کاشی زرین‌فام در محراب‌های حرم مطهر رضوی» به تاریخچه و چگونگی اجرای کاشی‌های زرین‌فام و شکوفایی آن‌ها در قرون ششم و هفتم هجری پرداخته و محراب‌های زرین‌فام حرم را توصیف کرده است.

در سطح پژوهش‌های مرجع و قدیمی‌تر، دوايت دونالدسون (۱۹۳۵) در مقاله «محراب‌های شاخص حرم مشهد» به معرفی محراب‌های زرین‌فام حرم مطهر امام رضا و خوانش کتیبه‌های آن‌ها پرداخته است. همچنین الیور واتسون (۱۳۸۲) در کتاب «زرین‌فام ایرانی» بناهای مزین به کاشی‌ها و محراب‌های ساخته‌شده با تکنیک زرین‌فام را معرفی کرده است. ونیتیا پورتر (۱۳۸۹) نیز در کتاب «کاشی‌های اسلامی» بخشی را به کاشی‌های زرین‌فام و کتیبه‌های محراب‌ها اختصاص داده و در سطحی کلی به معرفی و طبقه‌بندی کاشی اسلامی پرداخته است.

تمایز پژوهش حاضر در آن است که برخلاف بسیاری از مطالعات پیشین که یا به معرفی کلی محراب‌های زرین‌فام پرداخته‌اند یا بر جنبه‌های ساختاری، تزئینی و تاریخی آن‌ها تمرکز داشته‌اند، این پژوهش به‌صورت متمرکز و جزءنگر تنها محراب پیش‌روی مبارک امام رضا(ع) را بررسی می‌کند و خوانش کتیبه‌های آن را با تحلیل محتوایی و استخراج لایه‌های معنایی دنبال می‌کند. در این تحقیق، کتیبه‌ها صرفاً به‌عنوان متن‌های مذهبی یا عناصر تزئینی دیده نمی‌شوند، بلکه میان آیات قرآن، احادیث، دعا، نام بانی و تاریخ ساخت با ساختار فضایی محراب

و جایگاه زیارتی آن پیوند برقرار می‌کنند. علاوه بر این، در پژوهش حاضر طبقه‌بندی نظام‌مند مضامین و لایه‌های معنایی نهفته در کتیبه‌ها به‌طور مشخص انجام می‌شود؛ امری که در پژوهش‌های پیشین یا به‌صورت محدود مطرح شده یا اساساً موضوع اصلی نبوده است.

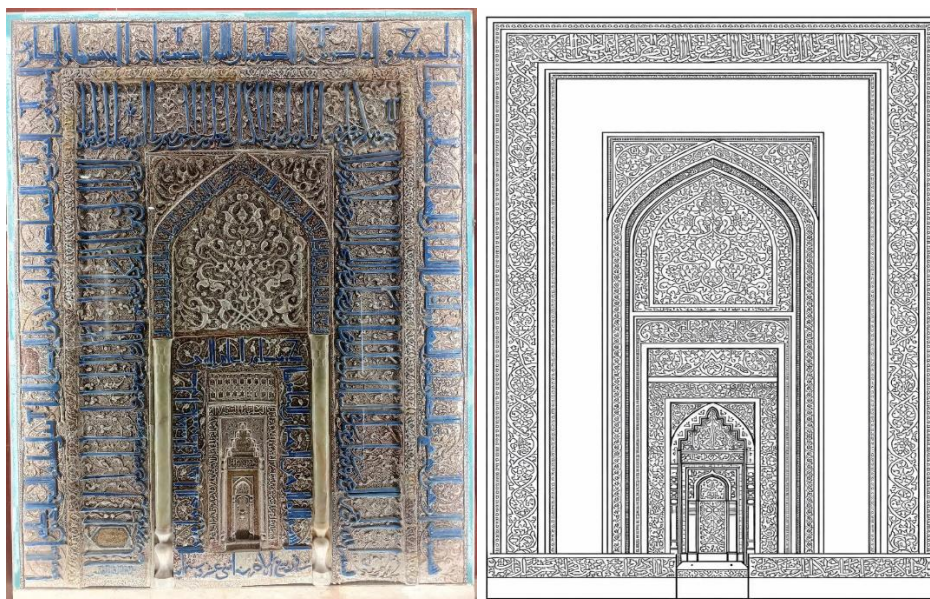
۳- روش تحقیق

این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش و ماهیت، از نوع توصیفی-تحلیلی است. جامعه پژوهش شامل تمامی کتیبه‌های محراب زرین‌فام پیش‌روی امام رضا(ع)، موجود در موزه آستان قدس رضوی و متعلق به سال ۶۱۲ ه.ق. است که در مجموع ۱۸ کتیبه را دربر می‌گیرد. داده‌ها در دو مرحله کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شد. در مرحله میدانی، ابتدا مستندسازی عکاسی از محراب با دوربین عکاسی در زوایای مختلف انجام گرفت و سپس تصاویر کتیبه‌ها در نرم‌افزار فتوشاپ برش و جداسازی شد. خوانش تخصصی خطوط کوفی برجسته، ثلث لاجوردی، کوفی معشق و نسخ با همکاری متخصص خوشنویسی خط ثلث/کوفی صورت پذیرفت و متون با قرآن کریم (ترجمه محمد مهدی فولادوند) و منابع حدیثی معتبر تطبیق داده شد. در مرحله کتابخانه‌ای، از کتب و اسناد معتبر مربوطه استفاده شد.

۴- مشخصات توصیفی و تاریخی محراب پیش‌روی مبارک امام رضا(ع)

محراب‌های زرین‌فام حرم امام رضا(ع) که امروزه در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند، شامل سه اثر اصلی محراب پایین‌پای مبارک، محراب بالاسر حضرت و محراب پیش‌روی امام رضا(ع) هستند که از نظر تاریخی، هنری و اعتقادی اهمیت دارند. محراب پایین‌پای مبارک با ابعاد ۲۲۸×۱۸۰ سانتی‌متر و سه طاق‌نما، به محمد بن ابی‌طاهر کاشانی و ابوزید منسوب است، هرچند درباره تاریخ ساخت آن اختلاف نظر وجود دارد. محراب بالاسر حضرت نیز با ابعاد ۱۲۵×۹۰ سانتی‌متر، کوچک‌ترین نمونه است که به علی بن محمد بن ابی‌طاهر کاشانی نسبت داده شده و تاریخ ۶۴۰ ه.ق در کتیبه آن ثبت شده است (فغفوری و بلخاری، ۱۳۹۳: ۸؛ جلالی، ۱۳۹۲: ۹، ۱۲؛ کفیلی، ۱۳۹۲: ۶، ۸).

محراب زرین‌فام پیش‌روی امام رضا(ع) در سال ۶۱۲ هجری قمری به سفارش عبدالعزیز بن آدم قمی و به دست محمد بن ابی‌طاهر کاشانی با همکاری ابی‌زید نقاش ساخته شده است. این اثر که به احتمال قوی قدیمی‌ترین نمونه شناخته‌شده محراب زرین‌فام ایرانی به‌شمار می‌آید، با ارتفاع ۲۷۳ سانتی‌متر و عرض ۲۲۰ سانتی‌متر و با برجسته‌کاری بر زمینه‌ای سفید مایل به نخودی اجرا شده است (تصویر شماره ۱). محراب از نظر ساختار شامل قاب اصلی با دو ردیف حاشیه کتیبه‌دار، چندین طاق‌نمای تودرتو، نیم‌ستون‌های تزئینی و نقوش اسلیمی برجسته است. نام بانی، دعای خیر برای او، امضای سازنده (محمد بن ابی‌طاهر کاشانی) به خط نسخ، و نام ابی‌زید نقاش در بخش‌های مختلف محراب ثبت شده و تاریخ ساخت آن با عبارت «فی ربیع الآخر سنه عشر و ستمایه» در حاشیه پایینی آمده است. بررسی تاریخی نشان می‌دهد بخش‌هایی از پایین محراب در دوره‌های بعد مدفون یا تعویض شده و در بازسازی‌های جدید، برخی عناصر از جمله ستون‌نماها با سنگ مرمر جایگزین شده‌اند (کفیلی، ۱۳۹۲).

تصویر شماره ۱. محراب پیش روی مبارک امام رضا(ع) موجود در موزه آستان قدس رضوی (نگارنده)

۶- خوانش کتیبه‌های محراب پیش روی مبارک امام رضا(ع)

کتیبه‌های محراب زرین فام پیش روی امام رضا(ع) از حیث محتوای نوشتاری واجد اهمیت ویژه‌ای است؛ زیرا کتیبه‌های آن حامل آیات قرآن، احادیث، عبارات دعایی و تاریخی اند که هر یک در جایگاهی مشخص از محراب قرار گرفته و در شکل‌گیری معنای کلی اثر نقش دارند. بنابراین، مطالعه این محراب نباید تنها به توصیف ظاهری محدود شود، بلکه نیازمند خوانش دقیق کتیبه‌ها و تحلیل نسبت میان متن، مکان و معناست. بر این اساس، در ادامه ابتدا ساختار کلی محراب و اجزای تزئینی آن به صورت توصیفی بررسی می‌شود و سپس هر یک از کتیبه‌ها بر پایه متن، زبان و محتوای معنایی خوانده و تحلیل خواهد شد.

۶-۱- کتیبه‌های حاشیه اول و دوم محراب

در این بخش، کتیبه‌های قرارگرفته در حاشیه اول و حاشیه دوم محراب پیش روی مبارک امام رضا(ع) به صورت توصیفی و محتوایی خوانده می‌شوند (جدول ۱).

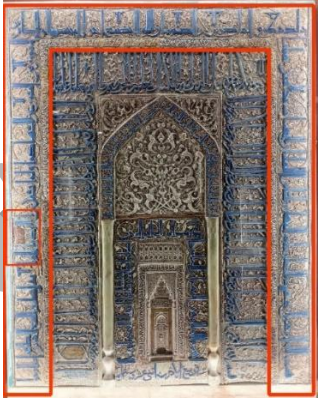
در حاشیه اول محراب، آیات ۱۱۴ تا بخشی از آیه ۱۱۶ سوره هود نقش بسته است (تصویر ۳). این آیات بر اقامه نماز در دو سوی روز و نخستین ساعات شب، صبر، پاداش نیکوکاران و پرهیز از فساد در زمین تأکید دارند. متن کتیبه چنین است: «بسم الله الرحمن الرحيم وَ أَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَيِ النَّهَارِ وَ زُلْفَا مِّنَ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ذَلِكَ ذِكْرَى لِلذَّاكِرِينَ» (۱۱۴) وَ اصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ (۱۱۵) فَلَوْلَا كَانَ مِنَ الْقُرُونِ مِن قَبْلِكُمْ أُولُوا بَقِيَّتِهِ يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ إِلَّا قَلِيلًا مِّمَّنْ أَنْجَيْنَا مِنْهُمْ وَ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَا أُتْرِفُوا (۱۱۶)» (قرآن کریم، فولادوند، ۱۳۹۶).

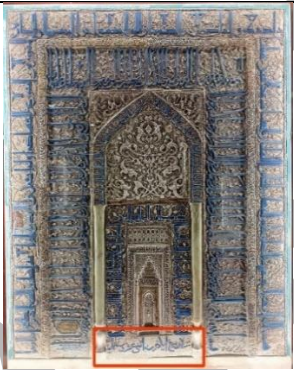
در سمت چپ همین حاشیه، کتیبه‌ای کوچک با خط ثلث قرار دارد که به زبان فارسی نوشته شده و حاوی دعای رحمت و آمرزش برای بانی اثر، عبدالعزیز بن آدم، است (تصویر ۴). نوشته این کتیبه به زبان فارسی اینگونه است: «خداوند بحق این امام پاك معصوم بر آن بنده رحمت كن كي يكبار سوره فاتحه الكتاب بخواند از بهر اين ضعيف عبد العزيز بن آدم و بگويد كي خداوندا گناهانش عفو كن و او را رحمت كن بفضلك و كرمك و رحمتك». متن این کتیبه، که زائر را به خواندن فاتحه برای بانی دعوت می‌کند.

در حاشیه دوم، آیات ۱۴۴ و ۱۴۵ سوره بقره دیده می‌شود که به موضوع تغییر قبله و روی آوردن به مسجدالحرام اختصاص دارند (تصویر ۵). متن حاشیه حاوی این آیات است؛ «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا أَوْجُهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ» (۱۴۴) وَلَئِنْ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ وَلَئِنْ اتَّبَعْتَ أَهْوَاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ إِنَّكَ إِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ» (۱۴۵) (قرآن کریم، فولادوند، ۱۳۹۶). ترجمه آیات نیز نشان می‌دهد که خطاب اصلی، بر تثبیت جهت عبادت و انقطاع از قبله‌های دیگر استوار است.

درس‌ت چپ این حاشیه نیز کتیبه‌ای کوچک به زبان عربی قرار دارد که در آن محمد بن طاهر بنی‌الحسن زید، سازنده محراب، خود را «ضعیف‌ترین بندگان خدا» معرفی کرده و برای خویش و همه مؤمنان و مؤمنات طلب مغفرت کرده است (تصویر ۶). متن کتیبه به زبان عربی اینگونه نوشته شده؛ «أَضْعَفُ عِبَادِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ طَاهِرٍ بَنِي الْحَسَنِ زَيْدٍ بِخَطِّهِ بَعْدَ مَا عَمِلَهُ وَصُنْعُهُ، غَفَرَ اللَّهُ لَهُ وَ لِجَمِيعِ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ، مُحَمَّدٌ وَ عَثَرَتِهِ الطَّاهِرِينَ». ترجمه متن بدین شرح است؛ «ناتوان‌ترین بنده خدا، محمد بن طاهر بنی‌الحسن زید، این اثر را به خط خود پس از آنکه آن را ساخت و پرداخت، نگاشت؛ خداوند او و همه مردان و زنان مؤمن، و محمد و خاندان پاک او را بیامرزد». این عبارت، علاوه بر ثبت نام هنرمند، روحیه فروتنی و نگاه اخروی به عمل هنری را نشان می‌دهد.

در پایین محراب نیز کتیبه‌ای تاریخی قرار گرفته است که تاریخ ساخت اثر را مشخص می‌کند (تصویر ۷). عبارت «فی ربيع الآخر سنة اثني عشر وستمائة» به روشنی سال ۶۱۲ هجری قمری را ثبت کرده و محراب را در بستر تاریخی مشخصی قرار می‌دهد. این کتیبه، افزون بر ارزش مستندنگارانه، از آن جهت اهمیت دارد که اثر را در زمانه تولید خود تثبیت می‌کند.

جدول ۱- طبقه بندی کتیبه‌های حاشیه اول و حاشیه دوم محراب (نگارنده)	
تصویر ۲- محراب کامل پیش روی مبارک امام رضا، بررسی حاشیه اول	
	تصویر ۳- حاشیه اول در بخش محراب اصلی، آیه ۱۱۴ تا قسمتی از آیه ۱۱۶ سوره هود
	
	تصویر ۴- کتیبه کوچک با خط ثلث در سمت چپ حاشیه، ذکر رحمت و فاتحه برای سفارش دهنده و سازنده.

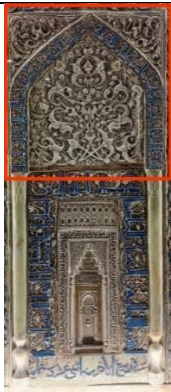
	 تصویر ۵- حاشیه دوم در بخش محراب اصلی، آیات ۱۴۴ و ۱۴۵ سوره بقره.
	 تصویر ۶- کتیبه کوچک در سمت چپ حاشیه دوم، ذکر رحمت و آمرزش برای سازنده محراب. تصویر ۷- کتیبه تاریخ ساخت محراب، فی ربیع الآخر سنه اثنی عشر وستمائه

۲-۶- خوانش کتیبه‌های بخش مرکزی و حدفاصل طاق‌نماهای محراب

در این بخش، کتیبه‌های واقع در بخش مرکزی محراب و در محدوده حدفاصل طاق‌نمای اول و دوم مورد خوانش قرار می‌گیرند (جدول ۲). در بخش حدفاصل طاق‌نمای اول و دوم، در قسمت بالایی از بخش مرکزی محراب (تصویر ۹)، آیه ۲۸۵ سوره بقره نوشته شده است. متن آیه چنین است: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ آمِنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ بِاللَّهِ وَمَلَيْكَتِهِ وَكِتَابِهِ لَا تَنفِرُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا - سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ (۲۸۵)» (قرآن کریم، فولادوند، ۱۳۹۶).

در ادامه، بر روی طاق‌نمای اول، حاشیه‌ای باریک قرار دارد که بخشی از آن از میان رفته است (تصویر ۱۰). آنچه از این کتیبه باقی مانده، به حدیثی درباره ثواب زیارت حضرت رضا (ع) اشاره می‌کند. متن کتیبه به این صورت آمده است: «والف عمره متقبله کلها قال احمد ابن محمد بن ابی نصر قلت لابی جعفر الف حجه قال اي والله الف الف حجه لمن ريزوره عارفا بحقه ... علينا طوس قبض...».

همچنین در حاشیه محراب مرکزی و در بخش حدفاصل طاق‌نمای اول و دوم (تصویر ۱۱)، کتیبه‌ای دیگر قرار دارد که آیه ۵۶ سوره احزاب را در بر می‌گیرد. متن آیه چنین است: «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا (۵۶)» (قرآن کریم، فولادوند، ۱۳۹۶). ترجمه این آیه نیز بر درود و رحمت الهی بر پیامبر (ص) و دعوت مؤمنان به صلوات و تسلیم در برابر او دلالت دارد. در مجموع، کتیبه‌های این بخش از محراب، با تأکید بر ایمان، تسلیم، زیارت و صلوات، لایه‌ای مهم از معنای اثر را شکل می‌دهند.

جدول ۲- طبقه بندی کتیبه‌های حاشیه اول و حاشیه دوم محراب (نگارنده)		
تصویر ۸- محراب مرکزی در وسط محراب پیش روی مبارک امام رضا		تصویر ۹- حد فاصل طاق‌نمای اول و دوم، قسمت بالایی از بخش مرکزی محراب، آیه ۲۸۵ سوره بقره
		تصویر ۱۰- حاشیه باریک بر روی طاق‌نمای اول، اشاره به حدیثی در ثواب زیارت حرم امام رضا.
		تصویر ۱۱- حاشیه محراب مرکزی در وسط محراب اصلی، در بخش حد فاصل طاق‌نمای اول و طاق‌نمای دوم، آیه ۵۶ سوره احزاب

۳-۶- خوانش کتیبه‌های حدفاصل محراب اصلی و محراب کوچک مرکزی

در این بخش از محراب، مجموعه‌ای از کتیبه‌های معنادار در حدفاصل محراب اصلی و محراب کوچک مرکزی قرار گرفته‌اند که از نظر محتوایی، پیوندی روشن میان توحید، نبوت، دین حق، صبر و سلوک عبادی ایجاد می‌کنند (جدول ۳).

در حاشیه بالای طاق‌نمای دوم، کتیبه‌ای به خط کوفی معشق نوشته شده که در بالای محراب کوچک مرکزی قرار دارد. در این کتیبه ذکر «لا اله الا الله محمد رسول الله» آمده است (تصویر ۱۳). این عبارت، یکی از بنیادی‌ترین شهادت‌های توحیدی در فرهنگ اسلامی به‌شمار می‌آید و در این بخش از محراب، دورکن اصلی اعتقاد اسلامی، یعنی توحید و نبوت، را در کنار هم قرار می‌دهد.

در حاشیه دوم از بخش طاق‌نمای دوم، آیه ۱۸ و قسمتی از آیه ۱۹ سوره آل‌عمران نوشته شده است (تصویر ۱۴). متن آیه چنین است: «بسم الله الرحمن الرحيم شهد الله أنه لا إله إلا هو والملائكة وأولو العلم قائم بالقسط لا إله إلا هو العزيز الحكيم» (۱۸) إِنَّا لَدِينِ اللَّهِ الْإِسْلَامُ (۱۹) صدق الله العظيم» (قرآن کریم، فولادوند، ۱۳۹۶). این آیات، در سطح محتوایی، بر توحید، عدالت الهی و حقانیت اسلام تأکید دارند.

در کتیبه پایین محراب کوچک مرکزی، بخشی از سوره حمد دیده می‌شود؛ به گونه‌ای که درست‌تر است تنها عبارت «بسم الله» باقی مانده و در سمت چپ عبارت «غیر المغضوب علیهم و الضالین» دیده می‌شود (تصویر ۱۵). به نظر می‌رسد که بخشی از کتیبه در جریان بازسازی از بین رفته باشد. حضور سوره حمد در این موضع، از آن جهت اهمیت دارد که این سوره، متن بنیادین نماز و شکل اصلی گفت‌وگوی بنده با خداوند است. در قسمت میانی همین بخش نیز آیه «یا ایها الذین آمنوا استعینوا بالصبر» به خط سفید بر زمینه قهوه‌ای نوشته شده است.

جدول ۳- طبقه بندی کتیبه‌های حاشیه اول و حاشیه دوم محراب (نگارنده)		
تصویر ۱۲- حاشیه بالای طاق‌نمای دوم از محراب پیش روی مبارک امام رضا		
		
		

تصویر ۱۳- حاشیه بالای طاق‌نمای دوم، ذکر لا اله الا الله محمد رسول الله.

تصویر ۱۴- حاشیه دوم از طاق‌نمای دوم، آیه ۱۸ و قسمتی از آیه ۱۹ سوره آل‌عمران.

تصویر ۱۵- کتیبه پایین محراب کوچک مرکزی، بخشی از سوره حمد درست‌تر است «بسم الله» و در سمت چپ «غیر المغضوب علیهم و الضالین».

۴-۶- خوانش کتیبه‌های محراب کوچک مرکزی

بخش محراب کوچک مرکزی کتیبه‌های کوتاه از عبارات دعایی، اخلاقی و روایی را در خود جای داده است (جدول ۴). در این حاشیه بر زمینه سفید و به رنگ قهوه‌ای، کتیبه‌ای به خط ثلث و به زبان عربی دیده می‌شود که حاوی دعای رحمت و استغفار برای نقاش محراب است (تصویر ۱۷). متن این کتیبه چنین است: «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِمَنْ اسْتَغْفَرَ لِأَبِي زَيْدِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ أَبِي زَيْدِ النَّقَّاشِ». ترجمه آن نیز چنین آمده است: «خدایا بیامرز هر کس را که برای ابوزید بن محمد بن ابی‌زید نقاش آمرزش بخواند». این عبارت، نمونه‌ای روشن از کتیبه‌های دعایی هنرمندان در دوره‌های میانه اسلامی است.

در کتیبه‌ای دیگر عبارت «كُنْ فِي صَلَاتِكَ خَاشِعًا» نوشته شده است (تصویر ۱۸). این عبارت، آیه‌ای قرآنی نیست، اما محتوای آن با آموزه‌های قرآنی و روایی درباره خشوع در نماز پیوند مستقیم دارد. در اینجا، مضمون عبارت به آیه ۲ سوره مؤمنون، یعنی «الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ» ارجاع می‌دهد که در ترجمه به معنای «آنان که در نمازشان به ظاهر فروتن و به باطن با حضور قلب‌اند» است (قرآن کریم، فولادوند، ۱۳۹۶).

در بخش دوم محراب کوچک مرکزی نیز حاشیه‌ای مزین به کتیبه‌ای به خط ثلث قرار دارد که به حدیثی درباره ثواب زیارت قبر امام رضا (ع) اشاره می‌کند (تصویر ۱۹). متن این کتیبه به نقل از امیرالمؤمنین علی (ع) چنین است: «قال أمير المؤمنين علي بن أبي طالب عليه السلام: سيقتل رجل من ولدي بأرض خراسان بالسم ظلما اسمه اسمي واسم أبيه اسم ابن عمران موسى عليه السلام ألا فمن زاره في غربته غفر الله تعالى ذنوبه ما تقدم منها وما تأخر ولو كانت مثل عدد النجوم وقطر الأمطار وورق الأشجار. صدق الله وصدق رسوله الكريم ربنا علي ما ...». این روایت، زیارت امام رضا (ع) را با ثواب عظیم و مغفرت گسترده همراه می‌داند و از این جهت، جایگاه زیارتی محراب را تقویت می‌کند.

جدول ۴- طبقه بندی کتیبه‌های حاشیه اول و حاشیه دوم محراب (نگارنده)		
تصویر ۱۶- محراب کوچک مرکزی		
		تصویر ۱۷- کتیبه در قسمت بالای محراب کوچک مرکزی، ذکر رحمت و استغفار برای نقاش محراب.
تصویر ۱۸- محراب کوچک مرکزی		
		تصویر ۱۸- کتیبه بالای محراب کوچک مرکزی، در طاق‌نمای سوم، كُنْ فِي صَلَاتِكَ خَاشِعًا

		 تصویر ۱۹- حاشیه‌ی کتیبه دور محراب کوچک مرکزی، در باب زیارت قیرامام رضا.
--	---	---

۵-۶- خوانش کتیبه‌های پایین محراب کوچک مرکزی و کتیبه‌ی درونی آن

در بخش پایین محراب کوچک مرکزی (جدول ۵)، کتیبه‌ای به رنگ سفید بر زمینه قهوه‌ای قرار دارد که آیه ۱ سوره فتح بر آن نوشته شده است: «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا». ترجمه این آیه چنین است: «ما تو را پیروزی بخشیدیم، چه پیروزی درخشانی» (تصویر ۲۱). در حاشیه پایین محراب کوچک مرکزی نیز آیه ۱۵۳ سوره بقره نقش بسته است: «يا ايها الذين آمنوا استعينوا بالصبر». ترجمه این آیه چنین آمده است: «ای اهل ایمان، (در پیشرفت کار خود) از صبر و مقاومت کمک گیرید» (تصویر ۲۲). این آیه، دعوتی روشن به صبر، پایداری و استعانت از آن در مسیر ایمان است.

در مرکزی‌ترین و داخلی‌ترین بخش محراب نیز کتیبه‌ای به خط ثلث دیده می‌شود که سوره توحید را به همراه تاریخ ساخت اثر در خود جای داده است (تصویر ۲۳). متن کتیبه چنین است: «بسم الله الرحمن الرحيم قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ. اللَّهُ الصَّمَدُ. لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ. لَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ. سنه اثني عشر و ستمائة». در ادامه سوره توحید، تاریخ ۶۱۲ قمری نیز ثبت شده است.

جدول ۵- طبقه بندی کتیبه‌های حاشیه اول و حاشیه دوم محراب (نگارنده)		
تصویر ۲۰- محراب کوچک مرکزی از محراب پیش		 تصویر ۲۱- حاشیه پایین محراب کوچک مرکزی، آیه ۱ از سوره فتح

		
		تصویر ۲۲ - حاشیه پایین محراب کوچک مرکزی، آیه ۱۵۳ سوره بقره.
		
		تصویر ۲۳ - حاشیه طاق محراب کوچک مرکزی، سوره توحید و ذکر تاریخ سنه اثنی عشر و ستمایه.

۷- تحلیل محتوایی و لایه‌های معنایی کتیبه‌های محراب

در این بخش، ۱۸ کتیبه محراب زرین‌فام پیش‌روی امام رضا(ع) بر اساس مضمون، زبان و کارکرد معنایی بررسی شده‌اند. بررسی داده‌ها نشان می‌دهد که این کتیبه‌ها، علی‌رغم تفاوت در موضوع و کارکرد، از نوعی انسجام محتوایی برخوردارند و در مجموع، نظامی چندلایه از مفاهیم اعتقادی، عبادی، اخلاقی، دعایی، تاریخی و زیارتی را شکل می‌دهند. از میان ۱۸ کتیبه، ۱۷ مورد به زبان عربی و یک مورد به زبان فارسی است. غلبه زبان عربی با ماهیت غالباً قرآنی، حدیثی و دعایی متون ارتباط دارد؛ در مقابل، حضور یک کتیبه فارسی در میان متون دعایی، نشان‌دهنده کاربرد زبان فارسی در خطاب‌های انسانی و مرتبط با بانی اثر است.

از نظر محتوایی، کتیبه‌ها در پنج گروه اصلی شامل: آیات قرآنی و عبارات توحیدی - نبوی، ادعیه و عبارات دعایی، عبارات اخلاقی - آموزشی، کتیبه‌های تاریخی و کتیبه‌های روایی مرتبط با ثواب زیارت امام رضا(ع) طبقه‌بندی می‌شوند. گروه نخست شامل ۹ کتیبه قرآنی و یک ذکر توحیدی - نبوی است؛ گروه دوم سه کتیبه دعایی را دربرمی‌گیرد؛ گروه سوم یک عبارت اخلاقی - آموزشی؛ گروه چهارم دو کتیبه تاریخی؛ و گروه پنجم دو کتیبه روایی در باب زیارت را شامل می‌شود.

اولین گروه مورد بحث، آیات قرآنی و ذکر توحیدی-نبوی هستند که بیشترین حجم کتیبه‌ها را به خود اختصاص داده‌اند. انتخاب آیات از سوره‌های هود، بقره، احزاب، آل عمران، فتح، حمد و توحید، کاملاً آگاهانه و متناسب با کارکرد محراب صورت گرفته است؛ زیرا محورهای اصلی این آیات، اقامه نماز، تعیین قبله، ایمان و تسلیم، صلوات بر پیامبر، توحید، صبر و پیروزی الهی است. آیات ۱۴۴ و ۱۴۵ سوره بقره، که به تغییر قبله اشاره دارند، از منظر لایه‌های معنایی اهمیتی مضاعف می‌یابند؛ زیرا خود محراب نیز نشانه جهت‌گیری به قبله است. همچنین آیات ۱۱۴ تا ۱۱۶ سوره هود، با تأکید بر نماز، صبر و اصلاح، محراب را در پیوندی مستقیم با پالایش درونی و استمرار عبودیت قرار می‌دهند. آیات سوره آل عمران، به‌ویژه آیه ۱۸، حقیقت توحید را به‌عنوان بنیاد همه معناها تثبیت می‌کنند و آیه صلوات در سوره احزاب، ارتباط میان عبادت فردی و ساحت نبوت را برجسته می‌سازد. حضور بخش‌هایی از سوره حمد نیز به‌عنوان متن بنیادین نماز، گفت‌وگوی

مستقیم بنده و معبود را در محراب بازنمایی می‌کند. افزون بر این، آیه ۱۵۳ بقره و سوره توحید، بر صبر، مقاومت و یکتایی خداوند تأکید دارند و در مجموع، شبکه‌ای از معانی مرتبط با عبادت، توحید، تسلیم و هدایت می‌سازند.

این آیات در کنار یکدیگر، شبکه‌ای معنایی و منسجم پدید می‌آورند که همگی در خدمت یک محور واحد قرار دارند. آیات سوره هود بر اقامه نماز و صبر تأکید می‌کنند، آیات سوره بقره بر تعیین قبله و لزوم اطاعت، آیه ۲۸۵ بقره بر ایمان و تسلیم، آیه ۵۶ احزاب بر صلوات بر پیامبر، آیات سوره آل عمران بر توحید و حقانیت دین اسلام، آیه نخست سوره فتح بر فتح و نصرت الهی، آیه ۱۵۳ بقره بر استعانت از صبر و سوره توحید بر یگانگی مطلق خداوند دلالت دارند. از این رو، این مجموعه آیات در مجموع به حقیقتی مرکزی اشاره می‌کنند و آن عبادت خالصانه در مسیر توحید است؛ حقیقتی که در ساختار معنایی محراب به‌روشنی بازتاب یافته است.

در همین گروه، ذکر «لا اله الا الله محمد رسول الله» نیز قرار می‌گیرد که به معنای «معبودی به حق نیست جز الله، محمد پیامبر خداست» است. این ذکر در امتداد کتیبه‌های قرآنی توحیدی و نبوی عمل می‌کند و شبکه‌ای از معانی مربوط به ایمان، وحدت الهی و پذیرش رسالت پیامبر را تقویت می‌سازد (جدول ۶).

جدول ۶- طبقه‌بندی محتوای کتیبه‌های قرآنی محراب (نگارنده)

قرارگیری کتیبه در محراب		متن آیات		تحلیل محتوای آیات		زبان کتیبه	
کتیبه‌های قرآنی	۱	حاشیه اول در بخش محراب اصلی، آیه ۱۱۴ تا قسمتی از آیه ۱۱۶ سوره هود	بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَ أَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَيِ النَّهَارِ وَ زُلْفَا مِنْ اللَّيْلِ إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ ذَلِكَ ذِكْرُ الَّذِينَ يُؤْتُوا الْحُسْنَى (۱۱۴) وَ اصْبِرْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ (۱۱۵) فَلَوْلَا كَانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ أُولُوا بَقِيَّةٍ يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّنْ أَنْجَيْنَا مِنْهُمْ وَاتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَا أُتْرِفُوا (۱۱۶)	اقامه نماز، صبر.	عربی		
	۲	حاشیه دوم در بخش محراب اصلی، آیات ۱۴۴ و ۱۴۵ سوره بقره.	بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ قَدْ نَرَى تَغَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ... (۱۴۴) وَلَنِ أَتَيْنَ الَّذِينَ أَوْتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ وَ مَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ وَ... (۱۴۵)	تعیین قبله	عربی		
	۳	حد فاصل طاق- نمای اول و دوم، قسمت بالایی از بخش مرکزی محراب، آیه ۲۸۵ سوره بقره	بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَكِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ رُسُلِهِ وَقَالُوا- سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَ إِلَيْكَ الْمَصِيرُ (۲۸۵)	وحی و نزول رحمت به پیامبر - ایمان و تسلیم	عربی		
	۴	حاشیه محراب مرکزی، در بخش حدفاصل طاق نمای اول و طاق نمای دوم، آیه ۵۶ سوره احزاب	إِنَّ اللَّهَ وَ مَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَ سَلِّمُوا تَسْلِيمًا (۵۶)	صلوات بر پیامبر و پذیرش پیامبر	عربی		
	۵	حاشیه دوم از طاق نمای دوم، آیه ۱۸ و آیه ۱۹ سوره آل عمران.	بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَ أَلَمَلِكُهُ وَ أُولُوا الْعِلْمِ قَائِمٌ بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۱۸) إِنَّا لَذِينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ (۱۹).	توحید و دین حق	عربی		
	۶	کتیبه پایین محراب کوچک	بخشی از سوره حمد در سمت راست «بسم الله» و در سمت چپ «غیر المغضوب علیهم و الضالین».	گفت‌وگوی عبد با معبود	عربی		

			مرکزی، بخشی از سوره حمد	
عربی	مانو راپروزی بخشیدیم	إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا.	حاشیه پایین محراب کوچک مرکزی، آیه ۱ از سوره فتح .	۷
عربی	دعوت به صبر و مقاومت	يا ايها الذين آمنوا استعينوا بالصبر.	حاشیه پایین محراب کوچک مرکزی، آیه ۱۵۳ سوره بقره.	۸
عربی	یگانگی و یکتایی پروردگار	قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ. اللَّهُ الصَّمَدُ. لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ. وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ.	حاشیه طاق محراب کوچک مرکزی، سوره توحید و ذکر تاریخ ساخت.	۹
عربی	شهادتین	ذکر لا اله الا الله محمد رسول الله.	حاشیه بالای طاق نمای دوم	۱۰

گروه دوم شامل ادعیه، عبارات دعایی و کتیبه‌های مربوط به بانی و هنرمند است (جدول ۷). این کتیبه‌ها از یک سو نشان‌دهنده حضور انسانی سازنده در متن قدسی محراب‌اند و از سوی دیگر، بیانگر نگاه اخروی و عبادی به عمل هنری هستند. دعای استغفاری برای ابوزید نقاش، ذکر فاتحه و طلب رحمت برای عبدالعزیز بن آدم قمی، و عبارت دعایی برای محمد بن طاهر کاشانی، همگی ساختاری فروتنانه دارند و هنر را در نسبت با بندگی و مغفرت الهی تعریف می‌کنند.

در این جا امضای هنرمند صرفاً نشانه مالکیت یا افتخار شخصی نیست، بلکه به عنوان کتیبه‌های یادمانی و دعایی در نظر گرفته می‌شوند که میان تولید اثر، هویت سازندگان و مشارکت معنوی مخاطب ارتباط برقرار می‌کنند. از منظر لایه معنایی، این کتیبه‌ها رابطه‌ای میان هنرمند، بانی، زائر و خداوند برقرار می‌کنند و محراب را به صحنه‌ای برای مشارکت معنوی بدل می‌سازند. کتیبه فارسی نیز در همین چارچوب اهمیت دارد؛ زیرا نشان می‌دهد که خطاب دعایی می‌تواند برای نزدیک‌تر شدن به مخاطب فارسی زبان نیز به کار رود، هرچند زبان غالب محراب، همچون دیگر متون دینی، عربی است.

جدول ۷- طبقه‌بندی کتیبه‌های دعایی (نگارنده)

زبان کتیبه	تحلیل محتوای کتیبه‌ها	متن کتیبه	قرارگیری کتیبه در محراب	
فارسی	ذکر فاتحه و رحمت برای سفارش دهنده و بانی محراب	خداوند بحق این امام پاک معصوم بر آن بنده رحمت کن کی یکبار سوره فاتحه الكتاب بخواند از بهر این ضعیف عبدالعزیز بن آدم و بگوید ...	کتیبه کوچک با خط ثلث در سمت چپ حاشیه اول،	۱
عربی	ذکر رحمت و آمزش برای سازنده محراب	أَضْعَفُ عِبَادِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ طَاهِرِ بْنِ الْحَسَنِ زَيْدٌ بِخَطِّهِ بَعْدَ مَا عَمِلَهُ وَصَنَعَهُ، غَفَرَ اللَّهُ لَهُ وَلِجَمِيعِ الْمُؤْمِنِينَ ...	کتیبه کوچک در سمت چپ حاشیه دوم،	۲
عربی	ذکر رحمت و استغفار برای نقاش محراب	اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِمَنْ اسْتَغْفَرَ لَأَبِي زَيْدٍ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ أَبِي زَيْدٍ النَّقَّاشِ	کتیبه با حاشیه باریک در قسمت بالای محراب کوچک مرکزی،	۳

گروه سوم را عبارات اخلاقی-آموزشی تشکیل می‌دهند که نمونه اصلی آن، عبارت «كُنْ فِي صَلَاتِكَ خَاشِعًا» است. این عبارت، هرچند آیه قرآنی نیست، از منظر معناشناختی ادامه طبیعی آموزه‌های قرآنی و روایی درباره نماز است. کارکرد آن، یادآوری حالت درونی مطلوب نمازگزار یعنی خشوع، حضور قلب و فروتنی در برابر خداوند است. در لایه معنایی، این جمله محراب را از یک نشانه صرفاً مکانی به فضایی تربیتی و هدایتی تبدیل می‌کند؛ فضایی که نه فقط جهت جسم را به قبله می‌برد، بلکه وضعیت درونی انسان را نیز سامان می‌دهد (جدول ۸).

جدول ۸- طبقه‌بندی کتیبه‌های اخلاقی و آموزشی (نگارنده)

	قرارگیری کتیبه در محراب	متن کتیبه	تحلیل محتوای کتیبه‌ها	زبان کتیبه
۱	کتیبه بالای محراب کوچک مرکزی، در طاق‌نمای سوم،	كُنْ فِي صَلَاتِكَ خَاشِعًا	خشوع در نماز	عربی

گروه چهارم، کتیبه‌های تاریخی هستند که با ثبت تاریخ ساخت محراب، آن را در زمان تاریخی مشخصی تثبیت می‌کنند (جدول ۹). عبارت «في ربيع الآخر سنة اثني عشر وستمائة» و صورت دیگر آن، علاوه بر کارکرد اطلاعاتی، واجد معنایی نمادین هستند؛ زیرا اثر را در مرز میان زمان تاریخی و زمان قدسی قرار می‌دهند. محراب از یک سو به عنوان یک شیء مادی در تاریخ ثبت می‌شود و از سوی دیگر، در فضای عبادت و زیارت، به زمان قدسی پیوند می‌خورد.

جدول ۹- طبقه‌بندی کتیبه‌های تاریخی (نگارنده)

	قرارگیری کتیبه در محراب	متن کتیبه	تحلیل محتوای کتیبه‌ها	زبان کتیبه
۱	کتیبه تاریخ ساخت محراب، فی ربيع الآخر سنة اثني عشر وستمائة	في ربيع الآخر سنة اثني عشر وستمائة	در ماه ربيع‌الآخر سال ششصد و دوازده هجری (قمری)	عربی
۲	حاشیه طاق محراب کوچک مرکزی، سوره توحید و ذکر تاریخ سنه اثني عشر و ستمائة.	سنه اثني عشر و ستمائة.	سال ۶۱۲ هجری	عربی

گروه پنجم، کتیبه‌های روایی مربوط به ثواب زیارت امام رضا(ع) است که جایگاهی بسیار مهم در ساختار معنایی محراب دارند. این احادیث، زیارت حرم امام را با ثواب‌های عظیم و مضاعف مانند حج و عمره مقایسه می‌کنند و بر معرفت به حق امام تأکید دارند (جدول ۱۰). در سطح معنایی، این کتیبه‌ها محراب را از یک عنصر معماری به متنی زیارتی تبدیل می‌کنند؛ متنی که نماز را به زیارت و زیارت را به ولایت پیوند می‌دهد. از آنجا که محراب پیش‌روی امام رضا(ع) هم‌زمان رو به قبله و رو به امام است، این احادیث معنایی دوجندانه می‌یابند و نشان می‌دهند که در این فضا، توحید و ولایت در یک میدان معنایی مشترک به هم می‌رسند.

جدول ۱۰- طبقه‌بندی کتیبه‌های حاوی احادیث (نگارنده)

زبان کتیبه	تحلیل محتوای کتیبه‌ها	متن کتیبه	قرارگیری کتیبه در محراب	
عربی	اشاره به حدیثی در ثواب زیارت حرم امام رضا.	والف عمره متقبله کلها قال احمد ابن محمد بن ابی نصر قلت لابی جعفر الف حجه قال ای والله الف الف حجه لمن ریزوره عارفا بحقه ... علینا طوس قبض...	حاشیه باریک بر روی طاق‌نمای اول، اشاره به حدیثی در ثواب زیارت حرم امام رضا.	۱
عربی	در باب زیارت قبر امام رضا.	قال امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام: سیقتل رجل من ولدی بأرض خراسان بالسّم ظلما اسمه اسمی واسم أبیه ...	حاشیه‌ی کتیبه دور محراب کوچک مرکزی، در باب زیارت قبر امام رضا.	۲

۸- تحلیل کمی کتیبه‌های محراب

بررسی کمی محتوای ۱۸ کتیبه محراب زرین‌فام پیش‌روی امام رضا(ع) نشان می‌دهد که آیات قرآنی و عبارات توحیدی با ۱۰ مورد، معادل ۵۵/۶ درصد، بیشترین سهم را در میان گروه‌های محتوایی به خود اختصاص داده‌اند. این میزان بیش از نیمی از کل کتیبه‌ها را شامل می‌شود و بیانگر غلبه آشکار مضامین قرآنی، توحیدی و اعتقادی در برنامه کتیبه‌ای محراب است. پس از آن، ادعیه و عبارات دعایی با ۳ مورد (۱۶/۷ درصد) قرار دارند که بر وجه نیایشی و درخواست رحمت و آمرزش تأکید می‌کنند. کتیبه‌های تاریخی و کتیبه‌های روایی درباره ثواب زیارت امام رضا(ع) نیز هر یک با ۲ مورد (۱۱/۱ درصد)، سهمی برابر دارند؛ در حالی که عبارات اخلاقی - موعظه‌ای با ۱ مورد (۵/۶ درصد) کمترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند.

جدول ۱۰. تحلیل کمی کتیبه‌های قرآنی

ردیف	تعداد	درصد
۱	۱۰	۵۵,۶٪
۲	۳	۱۶,۷٪
۳	۱	۵,۶٪
۴	۲	۱۱,۱٪
۵	۲	۱۱,۱٪
۶	۱۸ کتیبه	۱۰۰٪

از منظر تحلیلی، این توزیع نشان می‌دهد که ساختار محتوایی کتیبه‌ها بر محور مضامین دینی و عبادی شکل گرفته است و سایر مضامین در نسبت با این محور اصلی عمل می‌کنند. غلبه آیات قرآنی و عبارات توحیدی، کارکرد قدسی و عبادی محراب را تثبیت می‌کند؛ در مقابل، حضور ادعیه، عبارات اخلاقی و روایات مربوط به زیارت، این محتوای اعتقادی را به حوزه کنش دینی مخاطب، یعنی نماز، خشوع، دعا و زیارت، پیوند می‌دهد. کتیبه‌های تاریخی نیز در کنار این مضامین، اطلاعاتی درباره زمان ساخت اثر و زمینه تاریخی آن فراهم می‌کنند. بنابراین، اگرچه فراوانی گروه‌ها یکسان نیست، مجموع آن‌ها نشان‌دهنده کتیبه‌ای چندلایه است که در آن اعتقاد، عبادت، اخلاق، دعا، زیارت و تاریخ در کنار یکدیگر قرار گرفته است.

نتیجه گیری

در پاسخ به پرسش پژوهش، روشن شد که کتیبه‌های زرین‌فام محراب پیش‌روی مبارک امام رضا(ع) صرفاً مجموعه‌ای از متون پراکنده و تزیینی نیستند، بلکه برنامه‌ای نوشتاری و معنایی، منسجم و هدفمند را شکل می‌دهند که در آن محتوا، زبان، جای‌گیری و کارکرد هر کتیبه در پیوند با سایر کتیبه‌ها معنا می‌یابد. این مجموعه در پنج گروه اصلی شامل آیات قرآنی و عبارات توحیدی، ادعیه و عبارات دعایی، عبارات اخلاقی - موعظه‌ای، کتیبه‌های تاریخی و روایات مربوط به ثواب زیارت امام رضا(ع) قابل طبقه‌بندی است. غلبه متون قرآنی و توحیدی، که بیش از نیمی از مجموعه را تشکیل می‌دهند، بیانگر آن است که بنیان اصلی برنامه کتیبه‌ای بر تثبیت ساحت توحیدی و عبادی محراب استوار شده است؛ در عین حال، حضور سایر گروه‌ها موجب گسترش این بنیان به حوزه‌های اخلاق، دعا، تاریخ، زیارت و ولایت شده است.

یافته‌ها نشان داد که انتخاب آیات قرآنی نیز از الگویی معنادار برخوردار است. مفاهیمی چون نماز، قبله، ایمان و تسلیم، صلوات بر پیامبر(ص)، توحید و صبر، با ماهیت و کارکرد محراب ارتباط مستقیم دارند. به‌ویژه آیات مرتبط با قبله و نماز، میان متن و کالبد معماری رابطه‌ای متقابل ایجاد می‌کنند؛ به این معنا که محراب به‌عنوان نشانه جهت عبادت، با متن قرآنی درباره قبله و نماز، معنای خود را تکمیل می‌کند. همچنین حضور سوره حمد، که خود در ساختار نماز جایگاهی بنیادین دارد، موجب تقویت ارتباط میان متن کتیبه‌ای و تجربه مستقیم عبادت می‌شود.

در سطحی فراتر از معنای منفرد هر کتیبه، مجموعه حاضر یک شبکه معنایی پیوسته را شکل می‌دهد که از «قبله» و «نماز» آغاز می‌شود، از «خشوع» و «توحید» می‌گذرد و در بستر حرم امام رضا(ع) به «زیارت» و «ولایت» امتداد می‌یابد. از این منظر، محراب از یک عنصر معماری صرفاً جهت‌دهنده به نماز فراتر می‌رود و به متنی تبدیل می‌شود که رابطه میان خداوند، عبادت، پیامبر(ص)، امام(ع) و مؤمن را در قالبی نوشتاری و بصری بازنمایی می‌کند.

ادعیه و کتیبه‌های مربوط به بانی، سازنده و نقاش نیز لایه انسانی و اخروی این نظام را تکمیل می‌کنند. حضور نام اشخاص همراه با درخواست رحمت، مغفرت و فاتحه نشان می‌دهد که هویت تولیدکنندگان اثر در چارچوبی دینی و دعایی بازنمایی شده است. از این رو، فرآیند تولید محراب را می‌توان در پیوند با ارزش‌های عبادی و اخروی جامعه‌ای دانست که اثر در آن شکل گرفته است. کتیبه‌های تاریخی نیز با ثبت تاریخ ساخت، اثر را در زمان مشخصی قرار می‌دهند و در کنار لایه قدسی، بُعد تاریخی و یادمانی آن را تثبیت می‌کنند.

وجه متمایز برنامه کتیبه‌ای این محراب، حضور هم‌زمان متون مرتبط با عبادت و روایات مرتبط با زیارت امام رضا(ع) است. محراب از نظر کارکرد معماری با قبله و نماز پیوند دارد، اما قرارگیری آن در فضای حرم، آن را در شبکه‌ای از مفاهیم زیارت و ولایت نیز قرار می‌دهد. از این رو، روایات مربوط به ثواب زیارت را می‌توان حلقه اتصال میان کارکرد عمومی محراب و ویژگی اختصاصی آن در بستر حرم دانست. در اینجا، «توحید و عبادت» و «زیارت و ولایت» دو حوزه جدا از هم نیستند، بلکه در برنامه کتیبه‌ای اثر در یک نظام معنایی مشترک به هم پیوند می‌خورند.

بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که ارزش معنایی محراب زرین‌فام پیش‌روی امام رضا(ع) تنها در محتوای تک‌تک کتیبه‌ها یا زیبایی‌شناسی فن زرین‌فام خلاصه نمی‌شود، بلکه در نحوه سازمان‌دهی و هم‌نشینی این متون است. کتیبه‌ها در تعامل با فرم محراب، فضای زیارتی، مخاطب و کارکرد عبادی، ساختاری چندلایه پدید آورده‌اند که در آن قرآن بنیان قدسی و اعتقادی، نماز و قبله بنیان عبادی، دعا و نام اشخاص بنیان انسانی و اخروی، تاریخ بنیان یادمانی و روایات زیارت بنیان زیارتی و ولایی اثر را شکل می‌دهند. بنابراین، محراب پیش‌روی مبارک امام رضا(ع) را می‌توان نه صرفاً یک اثر تزیینی یا یک عنصر معماری، بلکه متنی چندلایه و یکپارچه از معنا دانست که در

آن، نوشتار و معماری در خدمت هدایت مخاطب از جهت گیری جسمانی به سوی قبله، به توجه قلبی، معرفت توحیدی و در نهایت تجربه زیارت قرار گرفته است.

منابع

- امیری، مهرداد و رهنما، شهرام و صدیقیان، حسین و سبزی، موسی. (۱۴۰۰). بررسی کتیبه‌های مذهبی به کاررفته در کاشی‌های زرین‌فام قرون ۷-۸ ه.ق. ایران، پژوهش‌نامه مذاهب اسلامی، سال هشتم، شماره ۱۶، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، صص ۲۱۹-۲۴۶.
- پورتر، ونیتا. (۱۳۸۹). کاشی‌های اسلامی، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: انتشارات موسسه مطالعات هنر اسلامی.
- جلالی، میثم. (۱۳۹۲). کاشی‌های زرین‌فام حرم امام رضا سندی از هویت تاریخی شهر مشهد، نشریه مشکوه تاریخ و فرهنگ اسلامی، شماره ۱۱۹، صص ۱۳۸-۱۵۶.
- دستغیب، نجمه و کاتب، فاطمه و حاتم، غلامعلی. (۱۴۰۰). تناظر کیمیا و هنر مقدس بازیابی نمادهای کیمیاگری در محراب‌های زرین-فام، نشریه علمی باغ نظر، شماره ۱۸ (۹۷)، صص ۱۷-۳۰.
- زهدی، محمد و فرخ‌فر، فرزانه. (۱۳۹۷). تحلیل ویژگی‌های مضمونی، بصری و ساختاری در محراب‌های زرین‌فام دوره ایلخانی، نشریه تاریخ و فرهنگ، سال ۵۰، شماره ۱، شماره پیاپی ۱۰۰، بهار و تابستان، صص ۹-۵۰.
- صالحی کاخکی، احمد و تقوی‌نژاد، بهاره. (۱۴۰۲). بررسی تطبیقی ویژگی‌های فرم و نقش محراب‌های زرین‌فام با محراب‌های گچبری قرن ششم تا اواسط قرن هشتم هجری قمری در کاشان بر مبنای آثار موجود در موزه آستان قدس رضوی، نشریه هنرهای صناعی خراسان بزرگ، دوره ۱، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴، صص ۱۳-۳۶.
- کفیلی، حشمت. (۱۳۹۲). محراب‌های زرین‌فام حرم مطهر در موزه مرکزی آستان قدس رضوی، نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، دوره ۵، شماره ۱۸، صص ۲۸-۵۲.
- گرابار، اولگ. (۱۳۷۹). شکل‌گیری هنر اسلامی، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- فغفوری، رباب و بلخاری، حسن. (۱۳۹۳). تجلی حکمت اسلامی در ساختار و مضامین محراب زرین‌فام حرم مطهر رضوی، نشریه نقش جهان، سال چهارم، شماره یک، ۷-۱۵.
- فغفوری، رباب. (۱۳۹۳). کاشی کتیبه‌های زرین‌فام حرم مطهر رضوی از منظر مبانی اعتقادی و اجتماعی، نشریه هنرنامه آستان قدس رضوی، شماره ۵، صص ۲۷-۳۹.
- قرآن کریم نسخه عثمان طه. (۱۳۹۶). ترجمه محمد مهدی فولادوند، نشر پیام عدالت.
- معتقدی، کیانوش. (۱۳۹۱). شکوه کاشی زرین‌فام در محراب‌های حرم مطهر رضوی، نشریه هنرنامه آستان قدس رضوی، شماره ۳، صص ۳۵-۲۷.
- واتسون، الیور. (۱۳۸۲). زرین‌فام ایرانی، ترجمه شکوه ذاکری، تهران: نشر سروش.

Donaldson, Dwight M. (1935). "Significant Mihrābs in the Ḥaram at Mashhad". *Ars Islamica*. (vol 2),